

FONOLOGINIS ŠALUTINIS KIRTIS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ TARMĖJE

OTILJA KOSIENĖ, ALEKSAS GIRDENIS

Jau senokai žinoma, kad fonologinį (distinktyvinių) šalutinį kirtį turi žemaičiai: jie nesunkiai skiria tokias minimaliąsias poras, kaip vns. vard. *kėlpā* „kilpa“, *šārkā* „šarka“ – vns. gal. *kēlpā* „kilpa“, *šārka* „šarka“, es. l. 2 a. *klāusi* „klausai“, *kāiši* „kaiši, skuti“ – būs. l. 2 a. *klāusi*, *kāiši*¹. Šis kontrastas ryškiausias tose šiaurės žemaičių šnektose, kurioms būdinga ypač intensyvi nekirciuotų „circumfleksinių“ galūnių redukcija, – matyt, todėl jis pirmiausia ir buvo pastebėtas Tirkšlių apylinkėse, kur redukcija nepaprastai stipri².

Apie tai, kad ir aukštaičiai gali turėti panašų šalutinį kirtį, pagalvota jau senokai, bet iki šiol, išskyrus subtilų nuo Jurbarko kilusio Arnoldo Piročkino pastebėjimą³, neturėjome jokių argumentų, kurie paremtų tokį galvojimą: Jurbarko šnektos faktais ne kažin ką tegalima įrodyti, nes tai tipiška pažemaitės šnektą⁴. Vis dėlto jau 1967–1970 m. apie tokio kirčio galimybę yra tekę ne kartą kalbėtis su Jonu Kazlausku, kuris į tai žiūrėjo gana skeptiškai, bet patarė „dėl viso pikto“ pasidairyti ir paeksperimentuoti, net nurodė tokias galimas minimaliąsias poras, kaip es. l. 2 a. *klāusi* – būs. l. 2 a. *klāusi* ir es. l. 2 a. *mīli* – 3 a. *mīli*. Tuo pačiu metu Vladas Zulus, kilęs nuo Utenos, laiškuose ir pokalbiuose kelis kartus tvirtino, kad buvusios akutinės galūnės jo šnekteje skambančios kiek kitaip, negu senovinės trumposios galūnės. Tuo metu apie tam tikrą nekirciuotų trumpųjų galūnių pabrėžimą lietuvių kalboje įvairiomis progomis kalbėjo ir Vilniaus universiteto Rusų kalbos katedros vyr. dėstytojas Jurgis Rozga. Kiek vėliau Vilniaus universiteto studentai lituanistai Skirmanas Valentas ir Bonifacas Stundžia pastebėjo, kad rytų aukštaičių kupiškėnų bei uteniškių, taip pat pietų aukštaičių vns. gal. *vi'ru* ir dgs. kilm. *vi'ru* tipo formos nėra homoniminės⁵. Visais šiais atvejais paprasčiausia buvo manyti, kad pastebėtieji reiškiniai priklauso proziniam kalbos lygmeniui ir turėtų būti artimi minėtajam distinktyviniam žemaičių šalutiniam kirčiui. Tačiau tokia prielaida buvo eksplicitiškai suformuluota tik tada, kai kruopštesni uteniškių tarmės tyrinėjimai, gausių magnetofono įrašų klausymas ir savistaba beveik visai įtikino, kad tokios formos, kaip vns. 2 a. *kō'sti*, *st'vi*, vns. kilm. *šā.rka.s*, *bō'ba.s* ir 3 a. *kō'sti*, *st'vi*, dgs. vard. *šā.rka.s*, *bō'ba.s* skamba ne visai vienodai ir kad tas formas galima atpažinti be konteksto. Žvalgomieji eksperimentai irgi parodė, kad tokios poros gana nesunkiai skiriamos – net kiek lengviau, negu tos, kuriose kontrastuoja vienabalsių priegaidės. Visa tai leido suformuluoti tokią preliminarią hipotezę; rytų aukštaičių uteniškių tarmėje egzistuoja distinktyvinis vns. 2 a. *kō'sti* – 3 a. *kō'sti* ir vns. kilm. *bō'ba.s* – dgs. vard. *bō'ba.s* tipo formų kontrastas.

¹ Žr. Kalbotyra, 1966, t. XIV, p. 58, 11 išn. (formuluojama kiek „diplomatiškai“); Baltistica, 1968, t. IV (1), p. 141 t.; Baltistica, 1971, t. VII (1), p. 22 t.; Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. (Fonetika.) V., 1973, p. 71. Tiesa, ir dabar pasitaiko mėginimų neigti to šalutinio kirčio fonologinį (distinktyvinių) pobūdį (plg. Baltistica, 1975, t. XI (2), p. 194 t., 18 išn. ir 1976, t. XII, p. 192), bet pačiu faktu, rodos, neabejojama.

² Vienas iš mūsų šalutinį kirtį *do'na* „duona“ tipo formose buvo bepradedęs žymėti jau 1957–1958 m. (pavyzdžių yra „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekoje), bet vėliau susvyravo, taikydamas prie įprastinės transkripcijos. Deja, tokios pat klaidingos transkribavimo tradicijos iki šiol tebesilaiko daugumas mūsų dialektologų.

³ Žr. Baltistica, 1968, t. IV (1), p. 141, 24 išn.

⁴ Be to, ne kartą yra tekę girdėti tokių kategoriškų šio jurbarkiečių šnektos fakto paneigimų, kad iki pat šiol negalėjome būti dėl jo visiškai tikri ir ramūs.

⁵ Su tomis pietų aukštaičių varėniškių formomis Valentas yra atlikęs audicinių eksperimentų, aprašytų pranešime „an tipo junginių likimas pietų aukštaičių tarmėje (žodžio galo pozicija)“ (mokslinis vadovas prof. dr. V. Maziulis), skaitytame Vilniaus universiteto SMD konferencijoje 1974 m. pavasarį.

Yra tik vienas būdas verifikuoti (ar falsifikuoti) fonologines hipotezes: reikia eksperimentiškai nustatyti, kaip galimas minimaliausias poras su įtariamu požymiu iš klausos skiria tiriamosios kalbos ar tarmės atstovai⁶. Instrumentiniai eksperimentai šiuo atveju nieko neįrodytų: tik tie reiškiniai, kuriuos kalbinės bendruomenės nariai girdi ir panaudoja žodžiams ir formoms diferencijuoti, gali būti jų kalbos ar tarmės fonologiniai elementai.

Yra įvairių fonologinių audicinių eksperimentų⁷: eksperimentuojama ir betarpiškai su gyvąja diktorio kalba, ir su magnetofono įrašais, ir su kontrastiškai greta pateiktomis minimaliosiomis poromis, ir su atskirais iš tų porų išskirtais žodžiais, ir su gausiomis auditorijomis, ir su atskirais informantais, ypač su tais pačiais žmonėmis, kurių kalbos įrašai tyrinėjami. Kiekvienas toks metodas turi savo teigiamybių ir trūkumų, apie kuriuos čia plačiau nekalbėsime. Tikėtai pasakytina, kad griežčiausiai ir patikimiausiai kontroliuojami tie eksperimentai, kuriuose naudojamos magnetofono įrašais, nors visiškai aišku, kad net geriausias įrašas šiek tiek iškraipo kalbos signalą ir todėl apskunkina jo suvokimą. Vadinas, dirbant su įrašais, laukiami kiek prasčiau rezultatai, negu dirbant betarpiškai su diktoriais.

Mūsų eksperimentui buvo parinktos šios gramatinės formos vns. 2 a. (*tù*) *kliedi, kó.sti, krú.òksi, sé.di, tí.ògi* – 3 a. (*à.nas*) *kliedi, kó.sti, krú.òksi, sé.di, tí.ògi*, vns. kilm. *bó.ba.s, ká.rvæ.s, kē.dæ.s, kúosa.s, sił.kæ.s* – dgs. vard. *bó.ba.s, ká.rvæ.s, kē.dæ.s, kúosa.s, sił.kæ.s*. Parenkant šiuos žodžius, žiūrėta, kad jie būtų žinomi visiems uteniškiams⁸, kad juos būtų lengva iškirpti iš magnetofono įrašo ir kad bent kai kurie iš jų būtų parankūs ir numatomam instrumentiniam tyrinėjimui. Su parinktais žodžiais sudarėme po vieną trumpą aiškios reikšmės sakinį, pvz.: *anà kó.sti girđžù – tù kó.sti girđžù, à.nas kliedi mati'ì – tù kliedi mati'ì, má.ni.s bó.ba.s lá.ukæ – sá.ni.s bó.ba.s lá.ukæ, à.nas ká.rvæ.s ata'ì.na – má.na. ká.rvæ.s ata'ì.na*. Sakiniai paprasta (ne fonetine) rašyba buvo surašyti pagal atsitiktinių skaičių lentelę į specialius diktoriams skirtus lapus. Tiriamieji žodžiai lapuose buvo pabraukti, bet nesukirčiuoti.

Du diktoriai – dusetiškė (g. 1957 m.) ir debeikietis (g. 1947 m.) – tekstą įskaitė į magnetofono juostą (magnetofono tipas – „Tembr“, mikrofonas kryptinis, MD-52-A tipo, juostos greitis – 19,05 cm/s). Kiekvienas sakiny buvo skaitomas po 10 kartų vidutiniu tempu, akcentuojant tiriamuosius žodžius. Abu diktoriai puikiai moka savo tarmę ir dažnai ją aktyviai vartoja, bendraudami su giminaičiais ir šiaip pažįstamais uteniškiais. Įrašai daryti Vilniaus universiteto Audiovizualinėje laboratorijoje (vadovas vyr. dėst. Albinas Kentra).

⁶ Eksplisitiškai toks reikalavimas bene pirmą kartą formuluojamas str.: Hill A. A. The Current Relevance of Bloch's „Postulates“. – In: Makkay V. B. Phonological Theory. Evolution and Current Practice. New York, 1972, p. 241 f. Pirmas išspausdintas lietuvių dialektologijos darbas, ištaisai pagrįstas tokiais eksperimentais yra: Eidukaitienė E. V. Kupiškėnų monofonų priegaidės. – *Kalbotyra*, 1977, t. XXVIII (1), p. 18–23.

⁷ Čia minėtini šie eksperimentiniai darbai: Kloster Jensen M. Tonemicity. Bergen–Oslo, 1961; Fintoft K. Acoustical Analysis and Perception of Tonemes in some Norwegian Dialects. Oslo–Bergen–Tromsø, 1970; Magner Th. F., Matejka L. Word Accent in Modern Serbo-Croatian. University Park and London, 1971. Šio tipo eksperimentų (vad. komutacijos testo) metodų apžvalgą ir platesnę literatūrą žr. Fischer-Jørgensen E. Trends in Phonological Theory. A Historical Introduction. Copenhagen, 1975, p. 370–373 *et passim*. Iš lietuviščių darbų pig.: Гаршва К. К. Слововые акценты в фонологической системе (на материале литовского языка). Автореф. канд. дис. М., 1977.

⁸ Tiesa, žodis *kē.dæ*. uteniškių tarmėje nesenas, bet šiuo metu jis jau tvirtai prigijęs ir dažnai vartojamas.

Perklausius ir įvertinus įrašą kartu su diktoriais, tiriamieji žodžiai buvo iškarpyti ir suklijuoti į dvi atskiras juostas. Pirmojoje juostoje žodžiai buvo klijuojami poromis pagal atsitiktinių skaičių lentelę. Pavyzdžiui, juostos pradžioje jie ėjo tokia tvarka: dgs. vard. *bó.ba.s* – vns. kilm. *bó.ba.s*, dgs. vard. *kú.sa.s* – vns. kilm. *kú.sa.s*, vns. kilm. *ká.rvæ.s* – dgs. vard. *ká.rvæ.s*, vns. kilm. *kē.dæ.s* – dgs. vard. *kē.dæ.s*, vns. kilm. *sil.kæ.s* – dgs. vard. *sil.kæ.s*, (*tù*) *kó.sti* – (*á.nas*) *kó.sti*, (*á.nas*) *kliedi* – (*tù*) *kliedi* ir t. t. Viena kiekvienos poros realizacija buvo kartojama po 3 kartus, tarpai tarp to paties žodžio formų buvo apie 1 s, tarp tų pačių kartojamų porų – apie 2 s, tarp skirtingų porų – apie 3 s. Ta pati pora įvairia tvarka kartojosi po 5 kartus. Iš viso sudarytos 25 daiktavardinės ir 25 veiksmazodinės poros. Antrojoje juostoje panašia tvarka montavome tik po vieną atsitiktinai (t. y. pagal atsitiktinių skaičių lentelę) parinktą kiekvienos poros formą. Šios juostos pradžia atrodė taip: dgs. vard. *bó.ba.s* (3x), dgs. vard. *kú.sa.s* (3x), vns. kilm. *ká.rvæ.s* (3x), dgs. vard. *kē.dæ.s* (3x), vns. kilm. *sil.kæ.s* (3x); (*a.nas*) *kó.sti* (3x), (*tù*) *kliedi* (3x), (*tù*) *tí.tgi* (3x), (*á.nas*) *sé.di* (3x), (*á.nas*) *kri.nksi* (3x). Iš viso suklijuota 10 realizacijų: 50 veiksmazodžių ir 50 daiktavardžių.

Abi juostos buvo naujai perrašytos to paties tipo magnetofonu ir tuo pačiu greičiu. Visus tolesnius eksperimentus atlikome su šiuo nuorašu.

Pirmiausia įrašus pateikėme klausyti patiems diktoriams. Girdėdami pirmąjį įrašą ir turėdami prieš akis atsakymų lapą su pastovia tvarka poromis surašytais tiriamaisiais sakiniais, jie turėjo nustatyti, iš katro sakinio – pirmojo ar antrojo – yra paimitas pirmasis magnetofono įrašo žodis ir iš katro antrasis. Klausydami antrojo įrašo, jie tokiu pat būdu nustatydavo, iš katro sakinio paimitas girdimasis žodis. Apie tvarką, kuria buvo išdėstyti žodžiai, jie nieko nežinojo. Klausyta audiciniams eksperimentams nepritaikytose Vilniaus universiteto Fonetikos laboratorijos patalpose, pasižyminčiose gana didele reverberacija.

Gauti rezultatai žymiai geresni, negu tikėtasi. Diktorė dusetiškė teisingai identifiko 88% daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – 67,0 ÷ 99,1%) ir 92% veiksmazodžio formų (99% patikimumo intervalas – 73,1 ÷ 99,9%); diktorius debeikietis teisingai suvokė 92% daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – 73,1 ÷ 99,9%) ir 88% veiksmazodžio formų (99% patikimumo intervalas – 67,0 ÷ 99,1%). Praktiškai taip pat gerai buvo suvokiamos ir izoliuotos formos: dusetiškė teisingai identifiko 88% savo pačios tartų daiktavardžio ir veiksmazodžio formų (patikimumo intervalas – 73,9 ÷ 97,1%); debeikietis veiksmazodžio formas identifiko tokiu pat tikslumu (gavo 88% teisingų atsakymų), o daiktavardžio formas atpažino gerėliau – gavo 90% teisingų atsakymų (patikimumo intervalas – 76,7 ÷ 98,1%). Visi rezultatai statistiškai reikšmingi, nes žemutinė patikimumo intervalo riba niekur nepriartėja prie atsitiktinio spėliojimo, t. y. 50% ribos. Įvertinę rezultatus *u* kriterijumi¹⁰, įsitikinome, kad visais atvejais reikšmingai viršijama ne tik spėliojimo (50%), bet ir 2/3 teisingų

⁹ Patikimumo intervalai skaičiuoti pagal formulę: $\varphi_{Lp} = \varphi \pm \frac{u_p}{\sqrt{n}}$ (žr. Урбах В. Ю. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. М., 1975, с. 154).

¹⁰ Skaičiuota pagal formulę $u = |\varphi - \varphi_0| \cdot \sqrt{n}$ (Урбах В. Ю. Указ. соч., с. 158). Laikoma prielaidos, kad nulinė hipotezė (H_0), reiškianti skirtumo nebuvimą, atmetina, kai *u* kriterijaus reikšmė gaunama didesnė bent už $u_{0,05} = 1,96$.

atsakymų (t. y. 67%) riba¹¹: mažiausia u kriterijaus reikšmė – 2,58 ($= u_{0,01} = 2,58$), didžiausia – 4,10 ($> u_{0,001} = 3,29$). Atsitiktinio spėlio jimo (50%) riba visais atvejais viršijama 99,9% tikimybe (mažiausias $u = 4,31 > u_{0,001} = 3,29$).

Jau iš šių rezultatų matyti, kad tiriamosios formos (t. y. vns. kilm. *bj'ba.s* – dgs. vard. *bj'ba.s* ir vns. 2 a. *kš'sti* – 3a. *kš'sti* tipo formų poros) negali būti homoniminės. Jeigu būtų kitaip, auditoriai, nieko nežinodami apie tai, kokia tvarka sumontuotos formos, galėtų tik atsitiktinai spėlioti. Bet tada, suprantama, teisingi ir klaidingi jų atsakymai būtų pasiskirstę maždaug po lygiai, – kitaip sakant, teisingų ir klaidingų atsakymų skaičius reikšmingai nesiskirtų nuo 50%.

Antras, pagrindinis, eksperimentas tokiomis pat sąlygomis buvo atliktas su auditorių grupe. Ją sudarė 10 uteniškių tarmės atstovų, kilusių nuo Dusetų (2 auditoriai), Debeikių (3), Leliūnų (2), Užpalių (1), Vyžuonų (1), Žukliškių (1), kurių amžiaus vidurkis 26 ± 5 m.¹². Trys iš jų – filologijos studentai, kiti yra įvairių nefilologinių dalykų specialistai, baigę aukštąsias arba specialiąsias vidurines mokyklas. Visi gerai moka tarmę ir gana dažnai ją aktyviai vartoja. Visų girdėjimas normalus, bet muzikinę klausą turi ne visi. Panašiuose eksperimentuose nė vienas anksčiau nėra dalyvavęs; šiek tiek fonetiškai prasilavinę yra tik studentai.

Apie savo prielaidas ir hipotezes, net apie tai, kokio tipo žodžiai bei formos skambės iš įrašo, su auditoriais nekalbėjome – tiktai paaiškinome, kaip ir kiek signalų išgirdus reikės pildyti atsakymų lapus. Uždaviniai ir atsakymų lapai buvo tokie pat, kaip ir eksperimentuojant su pačiais diktoriais.

Ir šiuo atveju gauti labai reikšmingi ir visiškai akivaizdūs rezultatai (žr. 1 ir 2 lent.). Vidutiniškai auditoriai teisingai atpažino $85,4 \pm 6,8\%$ poromis sugrupuotų daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – $81,1 \div 89,2\%$) ir $82,8 \pm 6,0\%$ poromis sugrupuotų veiksmažodžio formų (99% patikimumo intervalas – $78,2 \div 86,9\%$). Abiem atvejais reikšmingai viršijama ne tik 50% (t. y. atsitiktinio spėlio jimo), bet ir 67% riba: gautos u kriterijaus reikšmės (atitinkamai 9,82 ir 8,23) beveik 3 kartus didesnės už kritinę 99,9% tikimybės reikšmę ($u_{0,001} = 3,29$). Gerėlesni atrodo daiktavardžio formų klausymo rezultatai, bet tai gali būti atsitiktinis dalykas, nes skirtumas tarp rezultatų, gautų su daiktavardžio ir su veiksmažodžio formomis, statistiškai nereikšmingas ($u = 1,12 < u_{0,05} = 1,96$).

Kaip matyti iš 1 lentelės, reikšmingai skiriamos visos pateiktosios formų poros. Tiktai dvių žodžių formos (vns. kilm. *sil.ka.s* – dgs. vard. *sil.ka.s* ir vns. 2 a. *kliedi* – 3a. *kliedi*) identifikuotos tikimybe, mažesne kaip 99%.

Visiškai panašūs izoliuotų (t. y. ne poromis pateiktų) formų klausymo rezultatai. Auditoriai teisingai suvokė $81,6 \pm 4,3\%$ daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – $79,3 \div 84,7\%$) ir $82,0 \pm 2,4\%$ veiksmažodžio formų (99% patikimumo intervalas – $78,7 \div 85,1\%$). Pasirinktoji 67% riba viršijama didesne negu 99,9%

¹¹ Dėl šios (t. y. 67%) ribos žr. Пиотровский П. Г. Моделирование фонологических систем и методы их сравнения. М. – Л., 1966, с. 37 (урач 45 ін.).

¹² Bandomieji tyrinėjimai mus įtikino, kad, sprendžiant analogiškas fonologines problemas visiškai pakanka 8–10 atsitiktinai parinktų auditorių, jeigu jų atsakymai labai nesvyruoja ir jeigu specialiai nesidomina tiriamųjų reiškinų socialine stratifikacija ir geografija. Klasikinės fonologijos teoretikų nuomone, visiškai užtenka netgi dviejų informantų – diktoriaus ir auditoriaus (žr., pvz., Harris Z. S. Structural Linguistics. Chicago, 1963, p. 32 f.; Hockett Ch. F. A Manual of Phonology. Baltimore, 1955, p. 146). Dažniausiai auditorių skaičiaus klausimas nė nekeliamas (apžvalga žr. Fischer-Jørgensen E. The Commutation Test and its Application to Phonemic Analysis. – In: For Roman Jakobson. The Hague, 1956, p. 140–151; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 120–199).

Atskirų porų grupinio klausymo rezultatai

(n – atsakymų skaičius, p – teisingų atsakymų procentas, L_p – 95 % patikimumo intervalas, P – 67 % ribos viršijimo tikimybė)

Tiriamieji žodžiai	n	p	L_p	$u \geq u_p$	P
<i>bš'ba.s</i>	100	88	81 ÷ 93	5,16 > 3,29	99,9
<i>kúōsa.s</i>	100	86	79 ÷ 92	4,57 > 3,29	99,9
<i>ká.rvæ.s</i>	100	95	90 ÷ 98	7,73 > 3,29	99,9
<i>kę'dæ.s</i>	100	80	72 ÷ 87	2,96 > 2,58	99,0
<i>sil.kæ.s</i>	100	78	69 ÷ 85	2,47 > 1,96	95,0
<i>kš'sti</i>	100	90	83 ÷ 95	5,80 > 3,29	99,9
<i>tí.ęgi</i>	100	79	71 ÷ 86	2,72 > 2,58	99,0
<i>kliedi</i>	100	76	67 ÷ 84	2,00 > 1,96	95,0
<i>sė'di</i>	100	88	81 ÷ 94	5,16 > 3,29	99,9
<i>krí.ęksi</i>	100	81	73 ÷ 88	3,22 > 2,58	99,0

tikimybe: u kriterijaus reikšmės (atitinkamai 10,7 ir 10,9) daugiau kaip 3 kartus didesnės už kritinę $u_{0,001}$ reikšmę. Panašiai identifikuojamos ir atskiros formos (žr. 2 lentelę): išimtį sudaro tik vns. vard. *sil.kæ.s* – dgs. vard. *sil.kæ.s*, atpažintos 95% tikimybe.

Kaip matome, formų poros skiriamos truputį geriau, negu izoliuotos formos, bet kalbėti apie kokią dėsningumą nėra tvirtesnio pagrindo: sugretinę, pavyzdžiui, daiktavardžio porų ir izoliuotų formų identifikavimo rezultatus ir įvertinę juos statistiškai (u kriterijumi), reikšmingo rezultato negavome ($u = 1,68 < u_{0,05} = 1,96$)¹³. Iš dalies tai buvo matyti iš auditorių elgesio: neretai atsakymų lapą jie pradėdavo pildyti, išgirdę tik pirmąją daiktavardžio ar veiksmažodžio formą. Taigi tiriamosios formos puikiai identifikuojamos ir tada, kai auditoriai girdi tik vieną minimiausios poros narį ir negali jo betarpiškai sugretinti su kitu tos pačios poros nariu. Vadinasi, tų porų skirtumas turi būti gana ryškus, nesubtilus.

Dar geresnius kalbamųjų formų identifikavimo rezultatus gavo Vilniaus universiteto studentė lituanistė Danutė Stankevičiūtė, kuri analogišką eksperimentą pagal tą pačią programą atliko su 10 Dusetų K. Būgos vidurinės mokyklos mokinių, turinčių gerą muzikinę klausą ir tam tikrą muzikinį išsilavinimą¹⁴. Eksperimentui panaudota tik dusetiškos diktorės įskaityta poromis sugrupuotų formų juosta, perrašyta 9,53 cm/s greičiu. Eksperimentuota įprastinėse patalpose, naudojantis portatyviniu magnetofonu „Orbita-2“. Mokiniai teisingai identifikavo 98,0 ± 2,0% daiktavardžio formų ir 98,8 ± 1,2% veiksmažodžio formų. Ir patikimumo intervalai (atitinkamai 96,1 ÷ 99,2% ir 97,3 ÷ 99,7%), ir u kriterijus (22,0 ir 23,5), beveik 7 kartus viršijantis kritinę 99,9% tikimybės reikšmę, rodo beveik idealų kalbamųjų formų skyrimą. Tokį puikų identifikavimą veikiausiai nulėmė gera auditorių klausą ir visiškai vienoda diktorės ir auditorių tarmė. Įtakos galėjo turėti ir tai, kad auditoriai buvo vienas kitam pažįstami ir dirbo įprastinėje aplinkoje.

¹³ Tokiam rezultatų sugretinimui u kriterijus buvo skaičiuojamas be vadinamosios „grupavimo pataisos“ (pagal formulę $u = |\varphi_1 - \varphi_2| \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}$; žr. $\forall p \in \alpha \times \beta$ Ю. Укас. соч., с. 166).

¹⁴ 1978 m. pavasarį apie šį eksperimentą D. Stankevičiūtė skaitė pranešimą Vilniaus universiteto SMD konferencijoje.

Izolintų formų grupinio klausymo rezultatai

Tiriamieji žodžiai	n	p	L_p	$u \geq u_p$	P
<i>bš'ba.s</i>	200	86	81 ÷ 90	6,46 > 3,29	99,9
<i>kúosa.s</i>	200	80	74 ÷ 85	4,19 > 3,29	99,9
<i>ká.rvæ.s</i>	200	83	77 ÷ 88	5,29 > 3,29	99,9
<i>kš'dæ.s</i>	200	84	79 ÷ 89	5,67 > 3,29	99,9
<i>sil.kæ.s</i>	200	75	69 ÷ 80	2,49 > 1,96	95,0
<i>kš'sti</i>	200	84	79 ÷ 89	5,67 > 3,29	99,9
<i>tí.Ńgi</i>	200	82	76 ÷ 87	4,91 > 3,29	99,9
<i>klledi</i>	200	78	72 ÷ 83	3,49 > 3,29	99,9
<i>sé'di</i>	200	84	79 ÷ 89	5,67 > 3,29	99,9
<i>krú.Ńksi</i>	200	82	76 ÷ 87	4,91 > 3,29	99,9

Po šių eksperimentų galima visai drąsiai priimti straipsnio pradžioje suformuluotą hipotezę: rytų aukštaičių uteniškių tarmėje tokios formos, kaip vns. 2 a. *kš'sti* – 3 a. *kš'sti* ir vns. kilm. *bš'ba.s* – dgs. vard. *bš'ba.s*, tikrai nėra homoniminės, jų opozicija neabejotinai atlieka distinktyvinę funkciją.

Mūsų stebėjimai ir įžvalgesnių auditorių bei diktorių pastabos po eksperimento rodytu, kad kalbamosios minimaliosios poros skiriasi tokiais audiciniais požymiais: a) didesniu resp. mažesniu pirmojo skiemens tvirtapradės priegaidės ryškumu (vienaskaitos antrojo asmens ir kilmininko šaknies priegaidė ryškiai tvirtapradė, o trečiojo asmens ir daugiskaitos vardininko priegaidė gerokai supanašėjusi su tvirtagalė¹⁵); b) mažesne resp. didesne pirmojo skiemens trukme (vienaskaitos antrojo asmens ir kilmininko šaknis atrodo trumpėlesnė, striukesnė, o trečiojo asmens ir daugiskaitos vardininko – ilgėlesnė, išštesnė); c) didesniu resp. mažesniu galinio balsio ryškumu (vienaskaitos antrojo asmens ir kilmininko galūnė tariama ryškiau ir tvirčiau, negu trečiojo asmens ir daugiskaitos vardininko galūnė); d) staigiesne resp. tolydesne skiemenų sandūra (vienaskaitos antrojo asmens ir kilmininko formose perėjimas nuo pirmojo skiemens prie antrojo staigus, kapotas, *staccato* tipo, o trečiojo asmens ir daugiskaitos vardininko formose tas perėjimas lygesnis, švelnesnis, tartum *legato* tipo). Keli auditoriai tvirtino, kad kalbamosios formos skiriasi „kirčio tarimu“, kai kurie sakėsi pastebėję „antrą kirtį“ vns. 2 a. *kš'sti* ir vns. kilm. *bš'ba.s* tipo formų galūnėse.

Šiuos pastebėjimus, apskritai kalbant, patvirtina ir neseniai užbaigti instrumentiniai eksperimentai: jie rodo, kad tiriamosios formos skiriasi įvairiais prozodiniais požymiais, ypač pirmojo ir antrojo skiemens trukme ir santykiniu intensyvumu. Bet detalesnis šių eksperimentų aprašymas mus nuvestų per daug toli į šalį.

Galimą dvejopa išnagrinėtosios opozicijos fonologinę interpretaciją. Pirma, kadangi kalbamosios formos skiriasi ir pirmuoju, ir antruoju skiemeniu, gā-

¹⁵ Kurie ne kurie auditoriai tiesiog tvirtino, kad tų formų priegaidė esanti tvirtagalė. Taip manė ir diktorė dusetiškė.

lima manyti, kad tarmėje kontrastuoja du skirtingi kirčiavimo tipai, diferencijuojantys išstisus žodžius, t. y. kad 3a. *kó'sti* ir dgs. vard. *bó'ba.s* turi vieno tipo kirtį, o vns. 2a. *kó'sti* ir vns. kilm. *bó'ba.s* – kito tipo kirtį (fonologine transkripcija – vns. 2a. $/'kó'sti/ \neq 3a. /'kó'sti/$, vns. kilm. $/'bó'ba.s/ \neq$ dgs. vard. $/'bó'ba.s/$). Ši interpretacija fonologinės sistemos rimčiau nesukomplikuotų, nes du kirčio tipus tarmėje ir taip būtina postuluoti, norint ekonomiškai aprašyti fonologinę balsių sistemą¹⁶. Antra, galima manyti, kad kalbamosios formos skiriasi šalutinio kirčio buvimu resp. nebuvimu galiniame skiemenyje, – kitaip sakant, kad vienos formos turi fonologinį šalutinį kirtį galūnėje, o kitos jo neturi (t. y. vns. 2a. $|kó'sti| \neq 3a. |kó'sti|$, vns. kilm. $|bó'bā.s| \neq |bó'ba.s|$). Garsinės pirmųjų skiemenų skirtybės lengvai paaiškinamos galūnės kirčiu arba jo nebuvimu: prieš šalutinį kirtį tie skiemenys staisnesni, trumpesni, prieš nekirčiuotą galūnę – tolydesni ir ilgesni.

Priimti pirmąją interpretaciją trukdo tas (iki šiol, tiesa, tvirčiau neįrodytas) faktas, kad uteniškių *stó'rà, dó'rà* (t. y. $/'stó'ra/$, $/'dó'ra/$) tipo formų ilgajame skiemenyje gali kontrastuoti priegaidės (ypač kirtį atitraukiančiose šnektose). O jeigu taip, vns. 2a. *kó'sti* tipo formose tektų įvesti jau ne antro, o trečio tipo fonologinį kirtį, vadinasi, visai sukomplikuoti fonologinės sistemos prozodinį lygmenį, padaryti jį labai jau nerealistišką ir nenatūralų¹⁷. Antrasis sprendimas šiuo atžvilgiu daug priimtinesnis. Paremia jį ir tai, kad šalutinį kirtį tenka postuluoti tikrai tose galūnėse, kurios tose pačiose kitų žodžių formose gali turėti pagrindinį kirtį, plg.: $(tu)sé' dī$: $(tu) neši$, vns. kilm. $kú'v, sá.s$: $šaká.s$. Pagaliau ši interpretacija paranki ir tuo, kad nesiskiria nuo analogiškų žemaičių tarmės faktų interpretacijos ir todėl leidžia įvesti šiuos uteniškių faktus į platesnį kontekstą. Ir morfonologinė tų faktų interpretacija uteniškių ir žemaičių tarmėse būtų iš esmės vienoda: ir vienuer, ir kitur tam tikros galūnės, galinčios turėti kirtį (Polio Gardo terminu – akcentogeninės galūnės¹⁸), visada turi bent šalutinį kirtį.

Apsvarsčius šiuos argumentus, galima daryti galutinę išvadą: rytų aukštaičiai uteniškiai, kaip ir žemaičiai, turi šalutinį kirtį, atliekanti distinktyvinę funkciją. To fonologinio kirčio buvimą liudija ne tik tos galūnių ypatybės, į kurias čia buvome sukoncentravę visą dėmesį, bet ir įvairūs išimtiniai vokalizmo reiškiniai, ypač pokirtiniai ilgieji balsiai, prieštaraujantys svarbiausiems nekirčiuotų skiemenų kiekybės dėsningumams, pvz.: *skú'su'as, skú'sm'as, dú'mu'as, šú'nu'as* „siuvuos“, *šú'nies* „siuviesi“, *dí'rbuntiem, bú'vu'su'as* ir pan. Įvedus fonologinį šalutinį kirtį, tos formos pasidaro visai taisyklingos: $/dú'mú'os/$, $/šú'ni'es/$ ir t. t. Vadinasi, šalutinis kirtis padeda interpretuoti ne tik tuos faktus, kuriais remiantis jis buvo atrastas.

Šalutinio kirčio paplitimo specialiai netyrinėjome. Paviršutiniški stebėjimai ir „neoficialūs“ žvalgomieji testai su vienu kitu informantu rodytų, kad jis būdingas rytų aukštaičiams kupiškėnams ir anykštėnams, vakarų aukštaičiams šiauliškiams, taip pat pietų aukštaičiams¹⁹. Dėl nesunkiai suprantamų priežasčių vakarų aukštaičių kauniškių („suvalkiečių“) tarmę patyrinėjome smulkiau – jai skyrėme specialų audicinį eksperimentą, kuris buvo suplanuotas ir atliktas pagal

¹⁶ Žr. Kosienė O. Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – Kalbotyra, 1978, t. XXIX (1), p. 29–40.

¹⁷ Apie „natūralumo“ kriterijų fonologijoje žr. Schane S. A. Natural Rules in Phonology. – In: Stockwell R. P., Macaulay R. K. S. (eds.). Linguistic Change and Generative Theory. Bloomington and London, 1972, p. 199–229.

¹⁸ Garde P. L'accent. Paris, 1968, p. 19, 69–70 et passim.

¹⁹ Plg. šio straipsnio 5 išnaša.

tokią pat programą ir metodiką, kaip ir čia aprašytas uteniškių tarmės tyrinėjimas. Panaudotos ir tos pačios minimaliosios poros, tik vietoj kitaip kirčiuojamos *kėdės* formų paimtos žodžio *koja* formos ir vietoj veiksmazodžio *krankėti* formų – auditoriams ir diktoriaus įprastesnio veiksmazodžio *karksėti* formos (vns. 2 a. *karksī* – 3 a. *karksī*). Diktoriais buvo 74 metų vyras, kilęs iš Kapusuko rajono Tursučių kaimo, ir 21 metų mergina, gimusi ir užaugusi Kudirkos Naumiestyje. Abu diktoriai kalba su ryškiu gimtosios tarmės akcentu. Abiejų girdėjimas normalus, bet muzikine klausą turi tik diktorė.

Ekspertimentas buvo atliekamas tik su formų poromis.

Klausydamasi savo pačios įrašo, diktorė teisingai identifikavo 96% daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – 86,0 ÷ 100%) ir 93% veiksmazodžio formų (99% patikimumo intervalas – 81,7 ÷ 99,1%). Diktorius skyrė tik 76% savo ištartų daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – 59,1 ÷ 89,5%) ir 80% veiksmazodžio formų (99% patikimumo intervalas – 63,7 ÷ 92,3%)²⁰. Tačiau ir jo atsakymai rodo reikšmingą skirtumą, nes žemutinė patikimumo intervalų riba nesiekia 50%. Grupinis audicinis ekspertimentas buvo atliktas su 9 Vilniaus universiteto II ir III kurso studentais lituanistais, kilusiai nuo Barzdų, Kapsuko, Lekėžių, Šakių, Sintautų ir Kudirkos Naumiesčio. Jie teisingai suvokė 82,8 ± 2,7% daiktavardžio formų (99% patikimumo intervalas – 79,5 – 85,8%) ir 80,5 ± 2,9% veiksmazodžio formų (99% patikimumo intervalas – 77,1 + 83,6%). „Teorinė“ 67% riba abiem atvejais viršijama didesne kaip 99,9% tikimybe. Vadinasi, ir pietinė vakarų aukštaičių tarmė turi fonologinį šalutinį kirtį, kontrastuojantį jokio kirčio nebuvimui, pavyzdžiui, tokiose formose, kaip vns. 2 a. (*tu*) *sė di* – 3 a. (*ji*) *sė di*, vns. kilm. *kó jō's* – dgs. vard. *kó jō's*. Turėdami galvoje uteniškių ir kauniškių geografinę padėtį, galėtume atsargiai spėti, kad tokį fonologinį šalutinį kirtį turi visi aukštaičiai (išskyrus, žinoma, šiaurinius panevėžiškius); turėtų jis egzistuoti ir bendrinėje kalboje²¹. Vis dėlto kol kas į šį spėjimą žiūrėtina tik kaip į juodraštinę darbo hipotezę, reikalingą paties kruopščiausio ir kritiškiausio patikrinimo. Kritinių pastabų turėtų, be abejo, susilaukti ir pagrindinės šio tyrinėjimo išvados, nes per daug jau nelauktos jos atrodo net mums patiems²². Tiktaži norėtusi tikėtis, kad tos pastabos remsis objektyviais argumentais ir stebėjimais bei ekspertimentais, o ne konservatyviaus skepticizmo principu, taikliai suformuluotu garsiajame A. Čechovo apsakyme: „Этого не может быть, потому что этого не может быть никогда“. Kalboje yra ir turbūt visada bus reiškinii, kurių niekas dar nėra pastebėjęs ir kurie gali iš pradžių atrodyti net neįmanomi.

Baigdami norėtume padėkoti visiems auditoriams ir diktoriais, ypač Laimai Simanaitytei, Danutei Stankevičiūtei ir Vincui Strimaičiui, taip pat savo pastebėjimais, patarimais ir dėmesiu daug mums padėjusiems Vilniaus universiteto dėstytojams Bonifaciu Stundžiai ir doc. Vladiu Žuliu, geriems savo gimtosios uteniškių tarmės mokovams.

²⁰ Menkesni rezultatai iš dalies aiškintini tuo, kad, kalbėdamas į mikrofoną ir klausydamasis pertvarkyto įrašo, diktorius gerokai jaudinosi. Matyt, todėl jo įrašas skambėjo ne visai natūraliai (tai pastebėjo ir pats diktorius – sakė, kad kai kurie žodžiai ešą ne taip išarti, kaip reikėtų). Tam tikrą tarimo nenatūralumą visais atvejais sąlygojo ir tai, kad buvo ekspertimentuojama su žodžiais, išskirtais iš didesnio konteksto.

²¹ Remiantis šia prielaida, galima naujai aiškinti ir vadinamąjį „morfologinį diakritiką“ (^), sistemingai vartotą Prūsų Lietuvos raštų nekirciuotose kilmininko galūnėse, pvz.: J. Rėzos psalmyno (1625 m.) vns. kilm. *Affierōs* 50,8, *Kammarōs* 19,6 (plg. dgs. vard. *Affierōs* 40,7, *Kamaros* 144,13), *Giwtōs* 42,9, *Itchkadōs* 38,13, *Motinōs* 50, 20 (cit. pagal V. Žulio disertaciją „Jono Rėzos raštų leksika“ (V., 1970)), K. Donelaičio (Raštai, V., 1977) vns. kilm. *Ganyklōs* (plg. dgs. vard. *Ganyklos*) 282, 4 ir 10, *Dirwōs* 238,8, *Dūnōs* 164, 664, *Skrāndōs* 116, 462, *wiffōkiōs* 120, 542. Dabar beveik nėra abejonės, kad visais šiais atvejais „stogelii“ žymimas distinktyvinis šalutinis ilgųjų galūnių kirtis.

²² Galbūt šio straipsnio išvados atrodys ne tokios paradoksaliai, jeigu atkreipsime dėmesį į tai, kad, pavyzdžiui, estų kalboje neseniai aptikti leksiniai tonai, atliekantys distinktyvinę funkciją (žr. Helimski E. Some Preliminary Data on Lexical Tonal Oppositions in Estonian. – In: Estonian Papers in Phonetics. Tallin, 1977, p. 35–38). Matyt, daugelio kalbų prozodinis lygmuo yra kur kas sudėtingesnis, negu paprastai manoma.

ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ ВТОРОСТЕПЕННОЕ УДАРЕНИЕ В ВОСТОЧНОАУКШТАЙТСКОМ УТЯНСКОМ ДИАЛЕКТЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Излагаются результаты аудитивных экспериментов, доказывающие наличие фонологического (дистинктивного) второстепенного ударения в восточноаукштайтском утянском диалекте (в формах типа 2 л. ед. ч. *(tū) kš'isti* '(ты) кашляешь'', род. п. ед. ч. *bš'ba.s* 'бабы; жены'', ср. 3 л. ед. и мн. ч. *kš'sti* 'кашляет, — ют'', им. п. мн. ч. *bš'ba.s* 'бабы; жёны'').

Работа выполнена в Лаборатории экспериментальной фонетики Вильнюсского государственного университета им. В. Капсукаса.